

Подольський А. Ю. (Київ)

Антисемітська політика російського царизму в Україні на початку ХХ ст.

Трагічні події в історії євреїв Східної України, які мали місце на початку ХХ століття — страшні погроми 1905-го року, постійні переслідування євреїв протягом 1907 — 1911 рр. і, врешті, справа Бейліса 1911 — 1913 рр. були, безсумнівно, витвором та наслідком політики державного антисемітизму, яку проводив російський царизм на теренах України, та й в інших регіонах імперії, за допомогою чорносотенних монархічних організацій.

Слід відзначити, що між українцями та євреями відкритої конфронтації не існувало. Доля цих народів багато в чому збігалася. Обидва були недержавними народами. Євреї до того ж були нетериторіальним народом (в І ст. н. е. після Іудейської війни євреї були вигнані римлянами зі своєї батьківщини і після цього єврейський народ опинився в багатьох країнах Європи, Азії, Африки, в тому числі і на українських землях) і в однаковій мірі зазнавали утисків та національного гноблення від царизму. Проте великодержавна шовіністична пропаганда, антисемітизм все ж мали деякий успіх серед різних національних груп, у тому числі й певної частини українського населення. Чорносотенний рух мав місце і в Україні.

На початку ХХ століття монархічна система перебувала в глибокій кризі, державна машина управління розвалювалася. Пропорційно поглибленню кризи в економіці ширився революційний рух проти самодержавства. Намагаючись відвернути від себе удар, царизм використовував різні методи для збереження своєї влади, і одним з головних була ксенофобія взагалі та антисемітизм зокрема.

Видатний російський філософ М. О. Бердяєв у праці «Християнство і антисемітизм» писав: «Ненависть до євреїв часто буває шуканням козла відпущення. Коли люди відчувають себе нещасними і пов'язують свої особисті біди з бідами історичними, то вони шукають винуватця, на якого можна було б всі біди звалити. Дуже легко переконати людей низького рівня свідомості, що у всьому винуваті євреї»¹.

Взагалі антисемітська політика царизму сягала у більш давні часи, будучи державною політикою протягом усього ХІХ століття. Після трьох поділів Польщі між Пруссією, Австрією та Росією в кінці ХVІІІ століття на теренах, приєднаних до Російської імперії, опинилась велика кількість польських та українських євреїв. Імператорський указ Катерини ІІ від 23 грудня 1791 року став початком положення про «смугу осілості» для євреїв, тобто з'явилися місця, де євреям дозволялось або заборонялось жити. Наприкінці ХVІІІ століття євреї могли проживати в 15 губерніях Росії (це були переважно українські землі) та 10 губерніях Польщі.

У 1804 році вийшло так зване «Положення про євреїв» — перший систематично розроблений закон щодо євреїв, у якому нічого доброго для них не було. Громадянських прав їм не надавали, поставлено питання про виселення їх з сільської місцевості. Відомий російський історик Ю. Гессен так писав про цей закон: «Необхідність реформ єврейського життя була відкрито пояснена не важкими умовами, в яких жили самі євреї, а шкодою, якою вони... завдавали селянам та іншим обивателям»².

17 березня 1817 року Олександр І видав указ, яким заборонялося звинувачувати євреїв в ритуальних злочинах: «Чтобы впредь евреи не были обвиняемы в умерщвлении христианских детей»³. Проте він не виконувався і

тому є чимало доказів звинувачення євреїв в ритуальних злочинах протягом усього XIX століття — Гродненська справа, Велізький процес, Саратовська справа тощо.

У період царювання Миколи I євреї зазнали ще більших утисків. У 1835 році зазнала змін «смуга осілості». Євреям дозволялося жити тільки в губерніях Литви, Білорусії та України. Було видано указ про набір євреїв до армії, де служба тривала 25 років. Обов'язковий строк служби зараховувався тільки з 18 років, але набирали хлопчиків з 12 років, а часто і менших, оскільки свідочтв про народження не існувало. Дітей викрадали з хедерів (шкіл, де навчалися єврейські хлопчики), виривали з рук матерів і примусово зараховували до кантоністів. Мета у царського уряду була єдина: змусити євреїв прийняти в армії християнство. Це робилося з страшною жорстокістю. Тому багато єврейської молоді кінчала життя самогубством.

Здійснювався нагляд за виданням єврейських книг. Багато єврейських друкарень було закрито. У 1844 році Микола I впровадив особливі податки на національний одяг, на придбання свічок для синагог, у 1848 р. були обкладені податком ермолки, зрештою у 1850 р. — заборонено носити національний єврейський одяг.

Після смерті Миколи I політика царизму щодо євреїв стала ще жорстокішою. Історія зафіксувала після вбивства Олександра II страшні погроми 1881 року, які мали місце на українських землях, зокрема в Єлисаветграді, Києві, Одесі: під час яких грабували майно, руйнували житло тощо. Траплялися і вбивства. Протягом весни — літа 1881 року від погромів постраждало понад 100 єврейських громад. Практика погромів існувала й раніше. Так у 1821, 1859, 1871 рр. погроми вчинено в Одесі, у 1862 р. — в Аккермані (тепер Білгород-Дністровський).

Після погромів 1881 року почалась еміграція євреїв. За 20 років — з 1881 по 1908 р. — з Росії емігрувало понад мільйон чоловік. Такий факт влаштував царську владу. Обер-прокурор синоду Г. Победоносцев заявив: «Третина євреїв помре, третина поїде, а третина охреститься»⁴. З початком царювання Олександра III організаторами погромів були пущені чутки, що цар дозволяє «бити жидов» з метою помсти за вбивство його батька Олександра II «єврейськими революціонерами». Наприкінці 1881 року був влаштований погром у Варшаві. Мета досить прозора — привернути симпатії поляків до російських державних кіл або ж зрештою довести, що не тільки росіяни, але й поляки ненавидять євреїв.

Взагалі ставлення до євреїв під час царювання Олександра III стало ще реакційнішим. У 1882 році були введені так звані «Тимчасові правила» за якими євреям заборонялось мешкати та купувати у власність нерухомість в сільських місцевостях в «смугі осілості». Ці т. з. «Тимчасові правила» проіснували до 1917 р. і ставали дедалі жорстокішими. У 1886 році тільки для єврейських сімей було введено штраф у 300 карбованців за нез'явлення юнака до призову в армію (нагорода у 50 карбованців чекала на того, хто спіймає такого юнака).

У 1887 р. було встановлено норму для вступу євреїв до учбових закладів. У столицях — до середніх — 5 відсотків, до вищих — 3 відсотки. Крім того, євреям заборонялося вчитися в університетах губернських міст.

Антиєврейська політика царизму зустрічала обурення з боку прогресивної російської інтелігенції. У травні 1890 р. відомий російський філософ Володимир Соловйов склав текст «Протеста против антисемитского движения в печати». Під ним поставили підпис 50 видатних російських вчених та письменників, серед яких: Лев Толстой, Володимир Короленко й ін. Леонід Андреев, відомий російський письменник, на початку XX століття писав: «...Для мене єврейське питання ніколи не було питанням, і мені немає потреби виправдовуватись... Доводити знову і знову, що «єврей теж людина» свідчило б не тільки низько кланятись абсурду, але й ображати тих, кого любиш і поважаєш»⁵.

Таким чином, на початок XX століття антисемітська політика царизму була досить сформована і пройшла кілька етапів. Царювання Миколи II не

внесло у цю політику істотних змін. Державні кола стверджували, що революційний рух у Росії — справа рук євреїв. І в міру його наростання дедалі більше поширювалась антисемітська агітація.

Ця агітація стала загрозливою після того, як в 1903 р. в газеті «Знамя» П. А. Крушеван надрукував «Протоколи сионських мудрецов» («Протоколи Старшин Сіону») — цю суперфальшивку ХХ століття, де йшлося про страшну всесвітню змову всіх євреїв проти решти людства. Після 1903 р. їх видавали ще двічі: у 1905 р. «Протоколи...» опублікував С. А. Нілус, а в 1907 р. — П. Вутші.

Цікавими є назви, під якими виходила фальшивка: «Программа завоевания мира евреями», «Корень наших бедствий», «Враги рода человеческого», «План завоевания мира иудео-масонами» та інші.

Микола II спочатку не піддавав сумніву оригінальність «Протоколів...» Тільки після доповіді П. А. Столипіна про розслідування, яке довело, що «Протоколи...» — це повністю сфальсифікований документ, цар видав наказ вилучити їх. При цьому він відмітив: «Не можна чисту справу захищати брудними засобами». Очевидно, під «чистою справою» цар розумів антисемітську політику. Найстрашнішим проявом цієї політики стали погроми 1905 р., спровоковані царським урядом з допомогою «чорної сотні». Вони були організовані після царського маніфесту 17 жовтня 1905 р.

В Україні страшні погроми прокотилися по губернських містах (Житомир, Черкаси та інші), цілому ряду містечок у інших губерніях. Але найжорстокіших погромів зазнали Київ та Одеса. Про них маємо досить повні відомості завдяки звітам сенаторів Турау і Кузьминського, яким доручалось розслідування цих подій. «Знищення імператорських портретів, корони, ініціалів, а також національних прапорів і заміна їх червоними викликали загальне обурення, особливо простого народу. Винуватцем всього, що сталося, всього знуцання над усім, що йому святе, він бачив тільки в євреях. Він не міг збагнути після дарованих милостей сам революційний рух й пояснював його бажанням євреїв добитися «своей жидовской свободы». Накипіле почуття люті виплеснулося у нього в єврейському погромі, у відомому, що періодично повторювався протягом багатьох століть в Малоросії засобі «Проручить жидов»⁶. Тільки в дні погрому у Києві пограбовано близько півтори тисячі єврейських квартир, причому було вбито 47 чоловік і 205 поранено.

Якими ж були дії влади під час цього погрому? «В той час, коли по всьому місту вже проходили погроми, чини поліції нічого не робили, начальник поліції поліцмейстер Цихоцький, не вживаючи ніяких загальних заходів до збуджування діяльності підлеглих йому органів поліції і особисто відносився зовсім бездіяльно до проявів насильства...»⁷.

Постраждали сотні ні в чому не винних людей: «...мені довелося бачити біля синагоги трупи вбитих під час служби євреїв. Ця картина справила на мене незгладне враження»⁸.

В Одесі на час погрому було розквартировано 4 піхотних, 2 кавалерійських полки, інші військові підрозділи (понад 10 тисяч військових). І при такому скупченні військової сили погром тривав кілька днів. У рядах бандитів знаходились і поліцейські. Вони провокували місцеве населення до погромів — самі розпалювали ворожнечу, вимагали: «Щоб вони піднімались, готувалися до захисту, тому що йдуть жида різати росіян... Після двох-трьох таких сполохів росіяни вже розлючені, налякані і як звірі кидаються на кожного єврея».

Так розгорталися події, що були наслідком антисемітської діяльності царизму на початку ХХ століття, напередодні справи Бейліса.

Судовий процес над Менделем Бейлісом, який проходив у Києві з 25 вересня по 28 жовтня 1913 року, як і взагалі вся справа Бейліса, став апогеєм антисемітської діяльності чорносотенців в Україні в добу реакції.

До цього, у 1905 — 1910 роках, чорносотенці влаштували погроми в Одесі. У 1908 році під час суду над організаторами страшного жовтневого погрому 1905 року в місті почалося масове вбивство єврейського населення.

Вбивство у 1911 році у Києві агентом поліції, євреєм Д. Богровим П. Століпіна було використано чорносотенцями для розпалювання антисемітських настроїв.

20 березня 1911 року у печері на околиці Києва було знайдено знівечений труп дванадцятирічного хлопця Андрія Ющинського. Для чорносотенців то був чудовий привід, щоб знову звинуватити євреїв. Якщо раніше вважали, що євреї провокують революційні виступи проти самодержавства, то в цьому випадку їх звинуватили у вбивстві християнських дітей з метою використання їх крові. Чорносотенці твердили, що існують єврейські секти, які здійснюють ритуальні вбивства, а їх члени п'ють християнську кров. Взагалі протягом XIX та на початку XX століття в Російській імперії прокотилась хвиля фальсифікаторських процесів з приводу так званих «ритуальних злочинів», де підсудними були євреї.

Одразу після знайдення тіла А. Ющинського реакційно-монархічна преса розгорнула шалену антисемітську кампанію, звинувачуючи євреїв у використанні людської крові в релігійних ритуалах. Так, у квітні 1911 року «Московские ведомости» писали: «Сукупність існуючих даних безумовно підтверджує, що ми маємо справу з ритуальним вбивством, здійсненим єврейською сектою хасидів. Мета вбивства — до пасхи дістати пейзахову кров»¹⁰.

Державний апарат царської Росії був на боці чорносотенців. Правлячі кола Росії були зацікавлені, щоб саме євреї став винуватцем цього вбивства. Міністр юстиції Щегловитов, людина з антисемітськими поглядами, під тиском юдофобських організацій «Союз русского народа» та «Двуглавый орел» дав вказівку розслідувати справу саме як ритуальне вбивство¹¹. Хоча матеріали карної поліції свідчили, що в цьому вбивстві винна одна із злочинних банд, якою керувала якась Віра Чеберяк, їх було відкладено у бік. «Знати істину, та приховати її, — це, зрештою і є справжній стиль процесу Бейліса»,¹² — писав А. С. Тарер, у своїй праці «Царская Россия и дело Бейлиса».

Міністр юстиції та можновладці займались пошуками єврея, якому можна було б інкримінувати злочин, звинувативши потім і весь єврейський народ. Щегловитов доручив організувати особисте слідство в справі вбивства хлопчика Ющинського прокурору Київської судової палати Чаплінському, порадивши, «Як би там не було, знайти жида»¹³.

Наказ міністра було виконано. У вбивстві Ющинського звинуватили єврея Менахема Менделя Бейліса, який служив прикажчиком на цегельному заводі Зайцева у Києві. На таке рішення властей вплинули кілька обставин: місце вбивства знаходилося поблизу заводу Зайцева, Андрій Ющинський дружив з сином М. Бейліса, батько Бейліса був хасидом. Цього, мабуть, для слідства, що велось під чорносотенним прапором, було достатньо. 12 липня 1911 року Мендель Бейліс був заарештований й ув'язнений. У звіті, що був направлений царю Миколі II, було написано: судді вважають Бейліса винуватцем у скоєному вбивстві. Чорносотенна преса з антисемітськими настроями всіляко підтримувала дії властей: «Без сумніву з'ясується, що вбивство ритуальне і вчинено жидами-хасидами з метою добуття християнської крові для релігійних обрядів... один із безперечних учасників цього злочинства був Мендель Бейліс»¹⁴. Газети «Земщина», «Русское знамя», «Двуглавый орел» та інші, розгорнули страшенну юдофобську істерію. Вони виступали з нападками на більш-менш помірковані київські газети. Так, наприклад, у статті «К ритуальному зверству жидов в Киеве» газета «Русское знамя» вилила потік бруду на київські газети, які зайняли особливу позицію у справі Бейліса: «Киевлянин», как и ожидали, целиком перешел на сторону изуверов, убивших перед пасхой христианского мальчика. В № 179 Пихно решительно заявляет, что ритуальное убийство — предрассудок и клевета. С какой радостью ухватились за эту статью киевские газеты. Газета пархатых «Киевская мысль» пришла в телачий восторг»¹⁵.

Проте чорносотенці-антисеміти не сподівались, що справа Бейліса приверне увагу всього світу. Преса Європи і США друкувала протести вчених,

громадських і політичних діячів, представників літератури, мистецтва тощо. Всі вони доводили безпідставність кривавого наклепу.

Суд над Бейлісом став справжнім «процесом сторіччя»¹⁶. Головний обвинувач Віппер у заключному слові виступив з рядом антисемітських заяв і рішуче відкидав твердження про вбивство Ющинського злочинною бандою Чеберяк. Йому допомагав ксьондз Пранайтіс, який кваліфікував це вбивство як ритуальне.

Проте суд не знаходив більш-менш вагомих підстав для звинувачення Бейліса. Чорносотенці робили все можливе для того, щоб його визнали винним. У місті поширилися брошури відомого антисеміта — члена Державної думи Г. Замисловського «Замордовані жидами», зі сторінок «Двуглавого орла» лилася брутальна лайка на адресу адвокатів Бейліса О. Грузенберга та О. Зарудного, з'являлися статті із жахливими подробицями, нібито скоєних євреями в минулому ритуальних вбивств. Навіть монархіст В. Шульгін, який на сторінках «Киевлянина» виступив на захист Бейліса, був звинувачений у запродавстві «всесвітньому єврейству».

Однак чорносотенці і монархісти все ж програли цей процес. М. Бейліса захищали найкращі адвокати з московської, Санкт-Петербурзької і київської колегії, в першу чергу такі, як О. Грузенберг, М. Корабчевський, О. Зарудний. Люди, на свідченнях яких будувалося звинувачення, у відповідях на запитання судей зізналися: таємна поліція заплутала їх і змусила відповідати на запитання, зміст яких вони не розуміли. Багато для справи виправдання Бейліса зробили і видатні вчені В. Бехтерев, Е. Павлов, О. Кад'ян, О. Карпинський, які провели справжню наукову експертизу.

Великим внеском до перемоги демократичних сил у цьому процесі став захист російських письменників, інтелігенції, яку очолив В. Короленко. Він написав 30 листопада 1911 року відкритого листа до газети «Речь» під заголовком «К русскому обществу»: «Во имя справедливости, во имя разума и человеколюбия мы поднимаем голос против новой вспышки фанатизма и темной неправды...»¹⁷. Під зверненням поставили свої підписи М. Горький, Л. Андреев, О. Толстой, О. Блок, Я. Купала, Д. Мережковский та багато інших діячів російської культури.

Але головне, що врятувало М. Бейліса і взагалі єврейський народ від чорносотенної розправи, було те, що суд присяжних, який складався з українських селян, одностайно виніс рішення — він не винний. І це — незважаючи на шалений тиск з боку чорносотенців, суду, прокурора. То була перемога не тільки євреїв, але й українців. Про це треба пам'ятати сьогодні, коли мова іде про історію українсько-єврейських взаємин, її складності й перипетії, відділяючи головне від другорядного, реконструюючи перебіг історичного процесу.

¹ Бердяев Н. А. Христианство и антисемитизм // Дружба народов. — 1989. — № 10. — С. 208.

² Гессен Ю. История евреев России. — Спб., — 1914. — С. 102.

³ Там же. — С. 137.

⁴ Шалом. — 1992. — № 2. — С. 4.

⁵ Возрождение, 91. — 1992. — № 2.

⁶ Материалы к истории русской контрреволюции. — Т. I. — Спб., 1908. — С. 292.

⁷ Киевский и Одесский погромы в отчетах сенаторов Турау и Кузьминского. — Спб., 1906. — С. 87.

⁸ Симонович А. Рассказывает секретарь Распутина // Слово. — 1989. — № 5. — С. 37.

⁹ Киевский и Одесский погромы... — С. 6.

¹⁰ Московские ведомости. — 1911. — 3 апреля.

¹¹ Иоффе Г. Дело Бейлиса // Свободная мысль. — 1993. — № 5. — С. 9.

¹² Тагер А. С. Царская Россия и дело Бейлиса. — М., 1934. — С. 7.

¹³ Иоффе Г. Дело Бейлиса // Свободная мысль. — 1993. — № 5. — С. 9.

¹⁴ Двуглавый орел. — 1912. — 11 марта.

¹⁵ Русское знамя. — 1911. — № 208.

¹⁶ Винберг И. Черное досье экспертов-фальсификаторов. — М., 1988. — С. 170.

¹⁷ К русскому обществу: По поводу кровавого навета на евреев // Речь. — 1911. — 30 ноября.